

METAMONTEPNOI KAIPOI

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Γ. ΚΑΥΚΑΛΑΣ Κ.-Β. ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1992

παρατηρητής

3.

Από το φορντισμό στην
ευέλικτη συσσώρευση:
εξέλιξη ή καινοτομία
στους τρόπους ανάπτυξης;

Εισηγητής: Νίκος Κομνηνός

Συζητούν:
Ελένη Ανδρικοπούλου
Γρηγόρης Καυκαλάς
Αλέξανδρος Λαγόπουλος
Θόδωρος Πελαγίδης
Δημήτρης Φατούρος

Σήμερα είναι η τρίτη παρουσίαση και συζήτηση με αφορμή το βιβλίο του D. Harvey «The Condition of Postmodernity». Η παρουσίαση στηρίζεται σε μια ορισμένη ανάγνωση των κεφαλαίων Μεταμοντερνισμός στην πόλη, Εκσυχρονισμός, Μετα-μοντερνισμός ή μετα-Μοντερνισμός, Φορντισμός, Από το φορντισμό στην ευέλικτη συσσώρευση, Θεωρητικοποιώντας τη μετάβαση, Ευέλικτη συσσώρευση σταθερός μετασχηματισμός ή πρόσκαιρη διάταξη. Στα κεφάλαια αυτά ο Harvey επιχειρεί να περιγράψει και να αξιολογήσει τη μεταμοντέρνα αντιμετώπιση της πόλης και το σχεδιασμό της πόλης από αρχιτέκτονες και σχεδιαστές του αστικού χώρου στη δεκαετία του '80 και να συνδέσει, στη συνέχεια, την αισθητική παρέμβαση του μεταμοντερνισμού με τους οικονομικούς και πολιτικούς όρους του ύστερου καπιταλισμού και συγκεκριμένα με τη μετάβαση από τον φορντισμό στην ευέλικτη συσσώρευση.

Η μεθοδολογία με την οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει τη σύνδεση μεταμοντερνισμού και μετάβασης από το φορντισμό στην ευέλικτη συσσώρευση είναι η μεθοδολογία της σχολής της ρύθμισης, και συγκεκριμένα η αντίληψη ότι η συσσώρευση δεν είναι μια, υπάρχουν πολλά καθεστώτα συσσώρευσης και σε κάθε καθεστώς αντιστοιχεί μια ορισμένη μορφή πολιτικής παρέμβασης, κρατικής συγκρότησης και ιδεολογίας. Για να κάνω πιο φανερή αυτή τη συλλογιστική θα χωρίσω την παρουσίαση σε τέσσερα επιμέρους σημεία. Το πρώτο σημείο αφορά το σχεδιασμό και οργάνωση της μεταμοντέρνας πόλης, το δεύτερο αφορά τη διαπλοκή πολιτισμικών μοντέλων και καθεστώτων συσσώρευσης, το τρίτο αφορά τον φορντισμό ή την πρώτη μορφή που παίρνει αυτό το σύστημα συσσώρευσης-ρύθμισης, και το τέταρτο σημείο αφορά την ευέλικτη συσσώρευση ή την απόπειρα για μια νέα λύση στο σύστημα συσσώρευσης-ρύθμισης.

Σχετικά με το πρώτο σημείο, τον μεταμοντερνισμό

στην πόλη, η περιγραφή του Harvey υιοθετεί την τρέχουσα αντίληψη για τον μεταμοντερνισμό, έτσι όπως παρουσιάζεται στα πιο γνωστά κείμενα αρχιτεκτόνων, που επικεντρώνεται στην ρήξη με τις κεντρικές ιδέες του μοντερνισμού, με τα μεγάλης κλίμακας πολεοδομικά σχέδια και τη μορφολογία του πουρισμού, του φονξιοναλισμού και του διεθνισμού. Ο μεταμοντερνισμός είναι μια κριτική στάση απέναντι στο γιγαντιασμό και στη μονοτονία των πόλεων που σχεδιάστηκαν με τις αρχές του μοντερνισμού. Εδώ ο Harvey ακολουθεί την κριτική προσέγγιση του Leon Krier, που εστιάζεται στην οργάνωση της μοντέρνας πόλης σύμφωνα με ένα σύστημα μονολειτουργικών ζωνών. Σαν αποτέλεσμα αυτής της οργάνωσης η κυκλοφορία ανάμεσα στις ζώνες γίνεται το κεντρικό πολεοδομικό πρόβλημα, καθώς δημιουργεί ένα αστικό χώρο αντιοικολογικό, που σπαταλάει χρόνο και ενέργεια. Από την άλλη πλευρά, η συμβολική φτώχεια της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και του αστικού τοπίου είναι άμεσο αποτέλεσμα της μονολειτουργικής μονοτονίας. Οι κύριοι τύποι κτισμάτων όπως ο ουρανοξύστης, η κεντρική επιχειρηματική περιοχή, η εμπορική ζώνη, το πάρκο γραφείων, η προαστική κατοικία, είναι οριζόντιες ή κατακόρυφες υπερσυγκεντρώσεις ξεχωριστών χρήσεων σε μια αστική ζώνη, σε ένα κτίριο, κάτω από μια στέγη. Ο Krier αντιπαραθέτει σ' αυτή την κατάσταση την καλή πόλη, που δεν είναι παρά ένα σύνολο πόλεων μέσα στην πόλη. Δηλαδή μια πόλη που δεν μπορεί να προκύψει με αύξηση και επέκταση σε ύψος και σε πλάτος αλλά μόνο από τον πολλαπλασιασμό ολοκληρωμένων και τελειωμένων αστικών κοινοτήτων μέσα σε μια ευρύτερη αστική περιοχή.

Αυτή η λύση αποτελεί μια από τις δυνατές εκδοχές του μεταμοντερνισμού και είναι τελείως ασύμβατη με τις απόψεις του Venturi για την Ντίσνεϋλαντ, το Λας Βέγκας ή τις προαστιακές διακοσμήσεις. Εντούτοις αυτό που

είναι σημαντικό στην ανάλυση του Venturi είναι ότι για πρώτη φορά, με ένα τόσο σαφή τρόπο, εισάγεται μια αντιπαράθεση στον ρόλο των πρωτοποριών και μια σαφής υποστήριξη του λαϊκισμού. Ο θαυμασμός του Venturi για τις προαστιακές μορφές επέκτασης στο Λας Βέγκας σημαίνει ότι η μεταμοντέρνα αρχιτεκτονική και ο αστικός σχεδιασμός δεν επιθυμούν όπως οι μοντερνιστές να επιβάλλουν λύσεις αλλά να σχεδιάσουν το χώρο με ένα περισσότερο προσωποποιημένο και εξατομικευμένο τρόπο, ακολουθώντας διαφορετικές καταστάσεις, διαφορετικές λειτουργίες και διαφορετικές κουλτούρες. Στο σημείο αυτό ο Harvey δημιουργεί ένα εσωτερικό διάλογο, αντιπαραθέτοντας την κριτική των Row και Kotter στο βιβλίο τους Collage City, που υποστηρίζουν ότι τα στοιχεία του λαϊκισμού αν και υπερ της δημοκρατίας και ελευθερίας δεν μπορούν να εξασφαλίσουν την απαραίτητη συνάφεια της ελευθερίας με τη δικαιοσύνη. Ότι ο λαϊκισμός δεν μπορεί να αποτρέψει τον ανταγωνισμό, να λύσει τα προβλήματα των μειονοτήτων και των μη προνομιούχων και ότι η πολιτισμική ποικιλία μπορεί εύκολα να παραμεριστεί αν ένας δημοκρατικός και ισότιμος προγραμματισμός δεν εξασφαλίζει τις διαφορετικές ανάγκες των φτωχών και των πλουσίων. Έτσι είναι πολύ πιθανόν το γραφειοκρατικό και κρατικά επιβαλλόμενο zoning της εποχής του μοντερνισμού να αντικατασταθεί, μέσα στο πνεύμα του λαϊκισμού και των δυνάμεων της αγοράς, από μια άλλη μορφή κατακερματισμού, από μιας άλλης μορφής zoning, που θα προκύπτει από τις διαφορετικές αγοραστικές δυνατότητες των πληθυσμακών ομάδων που συγκεντρώνονται σε μια περιοχή. Εντούτοις ο λαϊκισμός αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα στη διαπλοκή πολιτισμικών μοντέλων και οικονομίας, με την έννοια ότι επέτρεψε σε αρχιτέκτονες και σχεδιαστές του αστικού χώρου να αξιοποιήσουν ένα πολύ ισχυρό μοχλό της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί κατανάλωση «συμβολικού κεφα-

λαίου», δηλαδή χρησιμοποίηση αγαθών που τεκμηριώνουν το γούστο και την διάκριση του κατόχου τους.

Ένα βήμα ακόμη και μια μεγαλύτερη διαπλοκή των μοντέλων οργάνωσης της πόλης με τη συσσώρευση είναι η πόλη θέαμα. Ο Harneye αναλύει παραδείγματα από την ανάπλαση της Βαλτιμόρης και της Νέας Ορλεάνης, το πολύ γνωστό παράδειγμα της Piazza d' Italia για να δειξει ένα χειρισμό του χώρου με στόχο το θέαμα και τον εντυπωσιασμό. Η πόλη του οργανωμένου θεάματος, της διασκέδασης και της κατανάλωσης είναι μια από τις λίγες δυνατές απαντήσεις στην κρίση των μεγάλων αστικών κέντρων, στην αποβιομηχάνιση και στην αναδιάρθρωσή τους. Εντέλει η μεταμοντέρνα πόλη είναι ένας χώρος όπου τα στοιχεία του φανταστικού, του κατακερματισμού, του κολάζ, του εκλεκτικισμού αναμειγνύονται με την αίσθηση του εφήμερου και του χάους. Πρόκειται για ένα χώρο ριζικά διαφορετικό από τον χώρο του μοντερνισμού, που χαρακτηρίζεται από την λειτουργική ομοιογένεια, την λειτουργική τάξη, την μορφολογική σαφήνεια, την επανάληψη ομοίων στοιχείων, την ακινησία και τη σταθερότητα.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Harneye προχωράει στην αξιολόγηση του χώρου του μεταμοντέρνου και μάλιστα, έχει μια σαφή τοποθέτηση υπέρ της προοδευτικότητας αυτού του χώρου. Η γενική του δηλαδή θέση σχετικά με την πόλη που δημιουργείται σύμφωνα με τις ιδεολογικές αρχές του μεταμοντερνισμού είναι ότι πρόκειται για ένα χώρο που προωθεί σχέσεις προοδευτικές, επισημαίνει το ενδιαφέρον και τις δυσκολίες της επικοινωνίας, τις αποχρώσεις των συμφερόντων, της κουλτούρας, των διαφορετικών κοινωνικών θέσεων, έχει μια θετική γενικά επίδραση. Έτσι ο μεταμοντερνισμός ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στην κατανόηση της πολυπλοκότητας των άλλων, που προκύπτει από τις διαφορές της υποκειμενικότητας, του φύλου, της κοινωνικής τάξης, της

καταγωγής. Μ' αυτή την έννοια αποτελεί μια προοδευτική τομή, τόσο που παραδοσιακοί συντηρητικοί φοβούνται παρά καλωσορίζουν τις συνθέσεις του με την ατομικότητα, την επιχειρηματικότητα και την εμπορευματοποίηση. Ακόμη επισημαίνει ότι ο μεταμοντερνισμός γίνεται συμβολική γλώσσα μιας νέας πραγματικότητας, που εκφράζει αφενός μια αυξανόμενη περιθωριοποίηση των ατόμων και από την άλλη μεριά, ένα νέο αυταρχισμό που αντιστοιχεί στην ένταση της ισχύος και της εξουσίας στο άλλο άκρο του κοινωνικού φάσματος. Εν τούτοις ο μεταμοντερνισμός αποτυγχάνει να συναντήσει τις πραγματικότητες της πολιτικής οικονομίας και της συνολικής εξουσίας. Η αισθητικοποίηση της πολιτικής, που συζητούσαμε στην προηγούμενη συνάντηση, φτάνει στα όρια της συνενοχής και συνοδεύει την πολιτική σιωπή του Derrida και τις αφελείς μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Lyotard.

Ακόμη τονίζει τη συνέχεια παρά την τομή ανάμεσα σε μοντερνισμό και μεταμοντερνισμό. Θεωρεί τον δεύτερο σαν έκφραση της κρίσης του πρώτου, που δίνει έμφαση στα στοιχεία του κατακερματισμού, του εφήμερου και του χάους. Σαν ένα πολιτισμικό μοντέλο μιας μεταβατικής εποχής, που σαν όλες τις μεταβατικές εποχές χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητα, σύγχιση και έντονο φανατισμό.

Το δεύτερο σημείο αφορά τη διαπλοκή πολιτισμικών μοντέλων και μορφών οικονομικής δραστηριότητας. Σημείο-κλειδί στην ερμηνεία που προτείνει ο Harvey για το μεταμοντερνισμό είναι ότι αποτελεί μέρος του μηχανισμού ρύθμισης ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης. Για την συσχέτιση αυτή στηρίζεται στην προβληματική της σχολής της ρύθμισης που σε πολύ γενικές γραμμές έχει ως εξής.

Κάθε μεγάλη περίοδο της ιστορίας του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από ένα ορισμένο καθεστώς συσσώρευσης. Μια μακροπρόθεσμη δηλαδή ισορροπία ανάμεσα σε βασικά μεγέθη της οικονομίας και της παραγωγής:

ανάμεσα σε κλάδους και τομείς της παραγωγής, ανάμεσα σε παραγωγή και σε κατανάλωση, ανάμεσα σε παραγωγικότητα, αύξηση του προϊόντος και των μισθών. Αυτή όμως η ισορροπία δεν προκύπτει με ένα νομοτελειακό τρόπο, δεν υπάρχει καμιά αναγκαιότητα τα μεγέθη ή τα υποκείμενα που είναι φορείς των διαδικασιών παραγωγής και κατανάλωσης να ισορροπήσουν σε ένα σύστημα, να αποκτήσουν δηλαδή σταθερές και επαναλαμβανόμενες σχέσεις. Αντίθετα αυτή η ισορροπία εξαρτάται από τη δυνατότητα συμβιβασμών και επίλυσης αντιθέσεων. Οι αντιθέσεις και οι συμβιβασμοί επικεντρώνονται σε δύο βασικά θέματα: το πρώτο αφορά τις εμπορευματικές σχέσεις, τις αντιθέσεις δηλαδή ανάμεσα στους ξεχωριστούς παραγωγούς και σχετίζεται με τον αναρχικό χαρακτήρα της παραγωγής μέσα στον καπιταλισμό, και το δεύτερο σχετίζεται με τη μισθωτή εργασία, την υποταγή των εργαζομένων και την αποδοχή εκ μέρους τους ενός συστήματος παραγωγής και αναπαραγωγής. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι για να πραγματοποιηθούν αυτοί οι συμβιβασμοί δεν αρκούν πολιτικές συμφωνίες σε επίπεδο κορυφής, είτε στην πυραμίδα της οικονομικής εξουσίας, είτε στην πυραμίδα της συνδικαλιστικής εξουσίας αλλά πρέπει ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού να συμμετέχει με θετικό και ενεργό τρόπο στις κοινωνικές συμφωνίες. Και αυτό που εξασφαλίζει τη θετική στάση του πληθυσμού απέναντι στις συμφωνίες είναι ένα πολιτισμικό και ιδεολογικό πρότυπο ρύθμισης. Έτσι λοιπόν η ρύθμιση των αντιθέσεων που προκύπτουν από την συσσώρευση του κεφάλαιου ή μάλλον οι ρυθμίσεις που απαιτούνται για να καθιερωθεί μια μακροπρόθεσμη ισορροπία, ένα μακροπρόθεσμο καθεστώς συσσώρευσης, απαιτούν αφ' ενός σταθερούς παρεμβατικούς μηχανισμούς από την πλευρά της πολιτικής και του κράτους και από την άλλη μεριά σταθερούς ρυθμιστικούς ιδεολογικούς και πολιτισμικούς μηχανισμούς, που να εξασφαλίζουν μια ευρύτερη συνοχή

και να διαχέουν τις συμφωνίες στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Σπην πρόσφατη ιστορία, η λύση που πήρε αυτό το αφηρημένο σχήμα διαπλοκής οικονομίας, πολιτικής, ιδεολογίας και μορφών πολιτισμικής έκφρασης, ήταν ο φορντισμός. Συμβολική ημερομηνία εγκαινίασης του φορντισμού μπορεί να θεωρηθεί το 1914, όταν ο Φορντ στο εργοστάσιο παραγωγής αυτοκινήτων του Μίτσιγκαν εισάγει τρεις βασικούς νεωτερισμούς. Την ημέρα των οκτώ ωρών εργασίας, την ημέρα των πέντε δολαρίων, και τις νόρμες της εργασιακής ηθικής. Αυτοί οι νεωτερισμοί, που εισήγαγε ο Φορντ, βασίστηκαν σε ήδη καθιερωμένους τεχνολογικούς και κοινωνικούς νεωτερισμούς, όπως στην μετοχική μορφή της επιχείρησης και στην ήδη σε μεγάλο βαθμό ανεπτυγμένη κοινωνική διαίρεση εργασίας. Το πιο σημαντικό σημείο όμως από τη συνεισφορά του Φορντ είναι ότι κατανόησε ότι η επέκταση των νέων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας είναι άρηκτα συνδεδεμένη με ένα ορισμένο τρόπο ζωής, σκέψης και αντίληψης της ζωής. Ότι τα θέματα της σεξουαλικότητας, της οικογένειας, της ηθικής, της κατανάλωσης και της δράσης του κράτους ήταν τα κλειδιά της σφυριλάπτησης ενός νέου είδους εργαζόμενου, κατάλληλου για ένα νέο τύπο εργασίας και παραγωγής.

Η προσπάθεια του Φορντ απέτυχε. Η προσπάθεια δηλαδή να πραγματοποιηθεί μια συνολική ισορροπία και μια συνολική λύση πολιτικής οικονομίας και ιδεολογίας μέσα από την επιχείρηση απέτυχε. Εξαιτίας του ανταγωνισμού των επιχειρήσεων ο Φορντ αναγκάζεται να απολύσει εργαζόμενους και να μειώσει τις αμοιβές των πέντε δολαρίων. Στη συνέχεια όμως, στη δεκαετία του '30, η ίδια ιδέα πραγματοποιείται μέσα από τις πολιτικές της νέας συμφωνίας, του νέου συμβιβασμού (*new deal*) του Ρούσβελτ. Η εφαρμογή των αρχών του φορντισμού και η πραγματοποίησή τους σαν ένα γενικευμένο

καθεστώς συσσώρευσης-ρύθμισης συνάντησε δύο πολύ βασικά φράγματα. Το πρώτο φράγμα αφορούσε την αντίσταση των εργαζομένων, καθώς ήταν πολύ δύσκολο να γενικευτεί η μορφή εργασίας που βασιζόταν στην πλήρη αποειδίκευση. Το δεύτερο φράγμα αφορούσε το γενικό χαρακτήρα της κρατικής παρέμβασης και στην εποχή αυτή έχουμε την μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα και μέσα στον κρατικό σχεδιασμό, στον φασιστικό κορπορατισμό και στον φιλελευθερισμό της νέας συμφωνίας, που λήγει με το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου υπέρ του new deal.

Μετά τον πόλεμο, ο φορντισμός σαν συνολικό σύστημα υλοποιήθηκε σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους, κατ' εξοχήν στον κλάδο των αυτοκινήτων, των ναυπηγείων, του χάλυβα, των πετροχημικών, των πλαστικών, των ηλεκτρικών καταναλωτικών προϊόντων, κατ' εξοχήν επίσης σε ορισμένες περιοχές, στις περιοχές Mid-West των ΗΠΑ, στη Βόρεια Γερμανία, στο West Midland στη Βρετανία, στις περιοχές Τόκυο-Γιοκοχάμα στην Ιαπωνία.

Το κοινωνικό συμβόλαιο του μεταπολεμικού φορντισμού ήταν σε γενικές γραμμές το ακόλουθο: το κεφάλαιο, οι επιχειρήσεις, έπρεπε να έχουν μια σταθερή συμπεριφορά και μια σταθερή προσπάθεια μεγέθυνσής τους. Αυτό σήμαινε μεγάλες επενδύσεις και συνέπεια στην επιδίωξη της τεχνολογικής προόδου. Οι εργαζόμενοι, τα συνδικάτα, έπρεπε να αποδεχτούν ένα σύστημα εργασίας βασισμένο στην ρουτίνα και στην αποειδίκευση σε αντάλλαγμα της συμμετοχής τους στα κέρδη που προέκυπταν από την αύξηση της παραγωγικότητας. Το κράτος έπρεπε να υιοθετήσει πολιτικές φορολογικής και χρηματοδοτικής παρέμβασης με στόχο την υποστήριξη της συσσώρευσης. Να κάνει επενδύσεις σε μεταφορές και δημόσιες εξυπηρετήσεις και να εγγυηθεί την πλήρη απασχόληση, τον έμμεσο μισθό την κοινωνική πρόνοια,

την εκπαιδευση, την λαϊκή κατοικία. Ο φορντισμός σαν τρόπος ζωής μπορούσε να κωδικοποιηθεί στην αποδοχή της μαζικής κατανάλωσης, στην επιδίωξη της αποτελεσματικότητας, στην αισθητική του μοντερνισμού, στην κατανάλωση τυποποιημένων καταναλωτικών προϊόντων, στις προαστιακές μορφές κατοικίας, στις απλές αισθητικές μορφολογίες του φονξοναλισμού και του πουρισμού. Και τέλος η διεθνής τάξη, και αυτό είναι νομίζω πολύ σημαντικό, προέκυπτε από μια παράθεση αυτόνομων φορντικών καθεστώτων, το κάθε ένα από τα οποία ολοκληρωνόταν στο επίπεδο του κράτους-έθνους. Η παγκόσμια αγορά προέκυπτε από την παράθεση παρόμοιων δομών, κάθε μια από τις οποίες λειτουργούσε στο επίπεδο του κράτους-έθνους και η παγκόσμια συνοχή τους εξασφαλίζοταν μέσα από την πολιτική ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών και τη χρηματοοικονομική επίσης ηγεμονία, που κωδικοποιόταν στη συνθήκη *Bretton Woods*. Πολύ σοβαρά προβλήματα λειτουργίας του φορντικού καθεστώτος συσσώρευσης άρχισαν να εμφανίζονται μετά το μέσο της δεκαετίας του '60 και σχετίζονται με τρεις βασικές μεταβολές. Η πρώτη μεταβολή αφορά την επιβράδυνση της ανόδου της παραγωγικότητας. Η δεύτερη ήταν η εκτεταμένη διεθνοποίηση του κεφάλαιου, που υπονόμευσε αφ' ενός την χρηματοοικονομική ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών και αφ' ετέρου, τον εθνικό ρόλο του κράτους σαν ρυθμιστή των εθνικών καθεστώτων συσσώρευσης, και η τρίτη αφορά τον αυξανόμενο ανταγωνισμό από τις νέες βιομηχανικές χώρες της νοτιανατολικής Ασίας.

Σημείο καμπής για το φορντικό καθεστώς υπήρξε το 1973, μια συγκυρία υπερπαραγωγής, κακής χρηματοοικονομικής διαχείρισης από την πλευρά των Ηνωμένων Πολιτειών και της M. Βρεττανίας και αραβοϊσραηλινής σύγκρουσης που αύξησε σημαντικά τις τιμές του πετρελαίου. Αυτή η συγκυρία υπονόμευσε οριστικά τις κοινωνικές συμφωνίες και τους κοινωνικούς συμβιβασμούς του φορντισμού. Οι δεκαετίες τώρα του '70 και

του '80 παρουσιάζονται σαν δεκαετίες αφ' ενός κρίσης και αφ' ετέρου οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής αναδιάταξης. Το τέλος λοιπόν του φορντισμού είναι το τέταρτο σημείο της παρουσίασης, η προσπάθεια να βρεθεί μια καινούργια λύση, μια καινούργια ισορροπία, ανάμεσα σε οικονομία, σε πολιτική και σε ιδεολογία.

Η αντίληψη του Harvey είναι ότι η ευέλικτη συσσώρευση αποτελεί μια νέα λύση στα προβλήματα της συνολικής ισορροπίας. Η ευέλικτη συσσώρευση εκφράστηκε με νέες μορφές εργασίας, κατανάλωσης, καθημερινής ζωής και ιδεολογίας. Επίσης με την άνοδο νέων βιομηχανικών κλάδων, πολύ διαφορετικών από τους κλάδους που σπήριξαν το καθεστώς του φορντισμού: τηλεπικοινωνίες, αυτοματισμοί, ηλεκτρονικά, υπολογιστές, ενέργεια. Καθώς και με την άνοδο νέων περιοχών, περιοχών που βρισκόντουσαν μέχρι τότε στο περιθώριο της ανάπτυξης του φορντισμού. Είναι οι πολυσυζητημένες κοινότητες της ευέλικτης εξειδίκευσης στην Κεντρική Ιταλία, είναι οι τόποι της παραγωγής και συναρμολόγησης των ηλεκτρονικών στη Σκοτία, στη Βαυαρία, στην Καλιφόρνια, είναι τα νέα μητροπολιτικά κέντρα παραγωγής και χρηματοοικονομικής διαχείρισης.

Η ιδέα λοιπόν της ευέλικτης συσσώρευσης είναι ιδέα μιας συνολικής σύνθεσης, μιας συνολικής λύσης που οικοδομείται πάνω στα ακόλουθα σημεία. Κατ' αρχήν στην ευελιξία στην αγορά εργασίας. Η αγορά εργασίας στο νέο καθεστώς συσσώρευσης διαρθρώνεται από τρεις διακεκριμένες ενότητες. Η πρώτη ενότητα μπορεί να ονομαστεί πυρήνας. Οι εργαζόμενοι του πυρήνα είναι οι υψηλότερα ειδικευμένοι εργαζόμενοι και έχουν σταθερά συμβόλαια εργασίας. Αυτό που πολλές γιαπωνέζικες εταιρίες το διαφημίζουν σαν απασχόληση εφ' όρου ζωής. Επίσης είναι εργαζόμενοι που επανειδικεύονται διαρκώς. Η δεύτερη ενότητα της αγοράς εργασίας ονομάζεται «πρώτο περιφερειακό γκρουπ» και αφορά εργαζόμενους

πλήρους απασχόλησης αλλά με εξειδικεύσεις που μπορούν εύκολα να βρεθούν μέσα στην αγορά εργασίας. Η τρίτη ενότητα, το «δεύτερο περιφερειακό γκρουπ», αφορά τους εργαζόμενους μερικής απασχόλησης, όπου πολύ σημαντικό ρόλο έχουν οι μειονότητες, οι γυναίκες, οι μετανάστες. Αυτός ο κατακερματισμός της αγοράς εργασίας συνοδεύεται από την πολύ μεγάλη ανάπτυξη υπεργολαβιών. Ο συνδυασμός υπεργολαβιών και κατάτμησης της αγοράς εργασίας δίνει μεγάλη ευελιξία στις επιχειρήσεις, με την έννοια αφ' ενός να προσαρμόζουν την παραγωγή τους στους ρυθμούς της αγοράς, στα ανοίγματα ή στα κλεισίματα της αγοράς, και αφ' ετέρου τη δυνατότητα να διαφοροποιούν τα προϊόντα που παράγουν.

Η ευελιξία στην αγορά εργασίας συνοδεύεται από την ευελιξία στα συστήματα παραγωγής. Εδώ συναντώνται τρεις βασικές καινοτομίες: (1) το πολυλειτουργικό ατελιέ, που αντικαθιστά τη γραμμή συναρμολόγησης, (2) τα συστήματα διαχείρισης και ελέγχου των αποθεμάτων just in time και (3) ο αυτοματισμός, τα CIM (computer intergreted manufacturing). Η ευελιξία τώρα στην αγορά εργασίας και στην διαδικασία παραγωγής συνδυάζεται με την ευελιξία στο προϊόν. Ευελιξία στο προϊόν σημαίνει πολλαπλασιασμό των μοντέλων και μείωση του χρόνου ζωής του προϊόντος. Αν ο χρόνος ζωής ενός προϊόντος στην εποχή του φορντισμού ήταν 5 με 7 χρόνια, εδώ περιορίζεται στους 18 με 30 μήνες. Σε σχέση με όλους αυτούς τους νεωτερισμούς προσδιορίζεται ένας νέος ρόλος στην πληροφορία, (στην διακίνηση, στο χειρισμό της), ένας νέος ρόλος στα πανεπιστήμια και στις οικονομίες κλίμακας. Ο Harvey αναφέρει επί λέξει ότι οι οικονομίες σκοπού νίκησαν τις οικονομίες κλίμακας.

Αυτές οι οργανωτικές αλλαγές συνοδεύτηκαν από την ένταση του ανταγωνισμού. Λέξεις πολύ γνωστές και

συνηθισμένες όπως απορρύθμιση, κυρίως στις εταιρίες αερομεταφορών, συγχωνεύσεις, εξαγορές, δημόσιες προσφορές εξαγορών, δημιουργούν την εικόνα μιας νέας φάσης συγκεντρωποίησης και μεγέθυνσης των οικονομικών μονάδων και αναδιοργάνωσης του παγκόσμιου χρηματιστικού συστήματος. Πρόκειται για ένα σύστημα πάρα πολύ πολύπλοκο, ο Harvey αναφέρει ότι είναι πολύ δύσκολο να καταλάβει κανείς πως λειτουργεί το νέο χρηματιστικό σύστημα, επισημαίνει απλώς ότι πρόκειται για ένα σύστημα που συνδυάζεται με το σχηματισμό χρηματιστικών γραφείων μεγάλης δύναμης, τον πολλαπλασιασμό, την αποκέντρωση των χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων και με την παρουσίαση νέων προϊόντων μέσα στην χρηματαγορά όπως είναι η διαπραγμάτευση του χρέους, οι αγορές με προθεσμία, ή οι αγορές συναλλάγματος.

Τώρα γιατί όλες αυτές οι μεταβολές στον τρόπο οργάνωσης της εργασίας, οι νεωτερισμοί στο προϊόν, η μετακίνηση από τις οικονομίες κλίμακας στις οικονομίες στόχου, ο νέος τρόπος οργάνωσης του χρηματιστικού κεφαλαίου και της χρηματοδότησης, γιατί όλα αυτά οδηγούν σε μια νέα ισορροπία, αποτελούν ένα νέο καθεστώς αυτό της ευέλικτης συσσώρευσης, σ' αυτό το ερώτημα δεν υπάρχει μια ικανοποιητική απάντηση. Είναι ένα σημείο νομίζω, που ήδη από τις πρώτες συναντήσεις το είχαμε εντοπίσει, αδυναμίας. Ο Harvey αρκείται απλά να τονίσει ότι η νέα μορφή κεφαλαιουχικής συσσώρευσης δίνει έμφαση στο νέο, στα νέα προϊόντα, στο εφήμερο, στο φευγαλέο, στην αβεβαιότητα της καθημερινής ζωής. Ακόμη ότι η συλλογική δράση γίνεται πιο δύσκολη και ο ατομισμός παρουσιάζεται σαν αναγκαία συνθήκη για τη μετάβαση στην ευέλικτη συσσώρευση. Εν τέλει ο βασικός μηχανισμός της συμπληρωματικότητας πολιτικής, οικονομίας και ιδεολογίας λειτουργεί. Η απάντηση του Harvey είναι ότι ένα συνολικό σύστημα ισχύει και λειτουργεί, μόνο που πρέπει να βρει κανείς νέες λύσεις, νέους τρόπους

ζωής και ιδεολογίας που θα συμπληρώσουν τις καινοτομίες της παραγωγής ώστε να ολοκληρωθεί και να λειτουργήσει το σύστημα της ευέλικτης συσσώρευσης. Η ευέλικτη συσσώρευση είναι η νέα λύση στην συστηματική διάρθρωση οικονομίας, πολιτικής, ιδεολογίας και καθημερινής ζωής. Είναι η νέα ιστορική μορφή που παίρνει το σύστημα «συσσώρευσης-ρύθμισης» μετά τον φορντισμό.